

ՀԱՅ ԵՒ ԹՈՒՐԳ ԿԱՆԱՆՑ ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ

1908, Պոլիս: Ապտիւլ-Համիտի բռնապետութեան վերջին ճգնաժամային օրերը: Հայտեսաց Քիւշիւք Սայիտ կրկին Մեծ Եպարքոս:

Հեղձուցիչ մթնոլորտի մը մէջ սպասում Սպասումը քանի մը որ վերջապէս պիտի դարանիսուսափելիօրէն: Ինչ որ ալ ըլլար գալիքը՝ եղածէն լաւագոյն պիտի ըլլար:

Ամէն օր իր սեւ անձկութիւնը ունէր եւ ժամերը կարծես սնունդն էին այդ անձկութեան:

Տարափոխիկ ըլլալու մասնայատկութիւնը ունեցող սոսկում մը կը տիրէր: Ամենէն անտանելին ան էր որ ոչ ոք քան մը կրնար ըսել, ոչ ոք քան մը դիտէր — կը սպասէինք անձանութիւն: Իրականութիւնը, նոյն իսկ եթէ ըլլար ան քստմեղեցուցիչ, ապահովարար աւելի տանելի պիտի ըլլար քան այդ անստուգութիւնը:

Ներքեմ կային առերեսոյթ զաղարի պահեր, ուր սակայն ժողովուրդը, ընդհանրապէս՝ զբաղելով հանդերձ իր սովորական զբաղումովը, մտքովը կը մնար բացակայ՝ բիւրեղացած միակ սրտմաշուքով մը:

Օգոստոսի երկինքը կապարի ծանրութիւնը ունէր. Վտտիրէ ջուրերը կապոյտէն դուրի դարձած էին. Նըլտըղի բլուրը սպառնալից, կրկնեքեքութիւն էր կարծես աղէտի մը որ դանդաղ կը յառաջանայ:

Պիտի պատահէր քան մը. ի՞նչ քան. ոչ ոք կը համարձակէր դուռակէլ: Ստորերկրեայ խլրրտում մը կար որ կը պարսպատէր քանդում մը. ի՞նչ պիտի ժայթքէր անկից. այդեւէտ կղզեա՞կ մը թէ լաւայի թանձր խաւ մը, մոռլ մուխը՝ ազատելու յոյսին ջնջումը վերջնական:

Ապտիւլ Համիտ ծայրագոյն աստիճանին հասցուցած էր վայրագութիւնը. թերեւս ինքն

ալ դողահար իր սիրած հաւերկութենէն, ինչպէս կը պատահի առ հասարակ:

Շատ լաւ պիտի պատշաճէր իրեն ընկերվարական էնկըլսի սա զաղափարը.

«Ահաբեկութիւնը (terreur) տիրապետութիւնն է անոնց որ իրենք ալ հաւերկած են: Անշատ անգամ անօգուտ վայրագութիւն մըն է վախէն դողողացող անձերու կողմէ գործադրուած՝ ինքզինքին ապահովելու համար:»

Մթնոլորտին մէջ զգայութիւնը կար անշնչելիին, որ նոյն իսկ իրերը կը վարաշէր, ու սպասումը կը դառնար ճամբիտ տառապանք մը:

Ժողովուրդը հակած էր անդունդի մը վերայ, անյետադարձ արհաւիրքի անդունդին, եւ հոն իր կերպարանքը կը տեսնէր:

Եւ օր մը պատահեցաւ որ այդ երկարատեւ մղձաւանջին մէջէն փրթաւ աղաղակ մը աւետարեր, շատ հեռունեքէն եկած, յաղթանա՞: քայլերդի մը պէս: Կարծես ան յանկարծական լոյսն ըլլար ֆիդիբական արեքսութեան մը որ մէկէն ի մէկ կը ծնի.

Հուրրիւ՞ք... (Աղատութիւն).

Համիտ ընդունած էր Սահմանադրութիւնը. փոփոխութիւն դահլիճի:

Զինքը երկար ատեն զսպող թումբերը քանդելով, քայքայելով պոռթկացող ջրվճի մը պէս, ամբոխին ուրախութիւնը կը դեղուր ամէն կողմէ. փողոցները լեցուն էին կարծես յիմարանցներէ փախչողներով: Ոնեայից ողջագոյրանք, լաց, ծափահարութիւն, դողում-շողում: Այդ պահերուն ջնջուած էին ազդերու ատելութիւնները հնաւադ եւ դասակարգերու տարբերութիւնները:

Աթոռներու վրայ ելած բանախօսներ. լուստանք ընդդէմ բռնակալին շուրջը պատող բոլոր դորձիչներուն, լրտեսներուն, փաշաներուն, հայհոյանք, անէծք: Անոնք իմամը հայ ճահանշահին թեւ տուած, թուրք զինուորականը հայ քաղցեհիին. եղբայրութեան խոստումներ, սիրոյ արտայայտութիւններ: Ա՛հ, այդ սանձարձակ ցնծութիւնը:

Այլեւս ամէն ոք կարող է խօսիլ, խնդալ, երգել, ապրիլ, վերջապէս ապրիլ: Մահ ծովունայնիներուն. ազատ խօսք, ազատ շունչ, ազատ մամուլ: Բանտ, կախաղան՝ խափիշէններուն:

Եկեղեցիներուն առջեւ ցոյցեր. կեցեցիներ, մաղթանքներ. « ազատութիւն, միութիւն: » Ցանցառ թիւով տարեց փորձառուներ զլուխ դ'օրօրեն, թերահաւատ: «Պահածոյով թարմութիւն չի շինուիր» կ'ոտարկեն:

Առաջին հրատապ հարցն է աքսորուածներու, բանտարկեալներու ճակատագիրը: Երկու աղբերէն կը կազմուին միութիւններ զբաղելու համար անոնց ազատագրութիւնով, վերադարձով:

Այս նպատակով կը միանան նաեւ հայ եւ թուրք կիներ, Գառը-գիւղի ու Բերայի մոտաւորական ու ակախաւոր տիկիներէն: Տօբթէօ Թիֆաթ փաշայի կինը որ Պէլճիքացի է, բոստանձնած է գլխաւոր դերը, կարգադրած կազմակերպած է ամէն բան, խորհուրդ հարցնելով մէկ քանի հայ տիկիներու: Առաջին համախորմումը տեղի պիտի ունենայ Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիին Որդհրգարանը: Արդէն կեդրոնական Վարժարանը տրամադրուած է արտօրէ վերադարձած մաս մը Հայերու. Խղճալի խումբի մը, կիսամերկ, անուաղ, յետին չքաւորութեան մէջ, շատերը հիւանդ, հիւսիստաւոր: (Ձնչին մէկ մարանկարը մեծ պատիւրազմէն յետոյ դալիք տարագրեալներուն (1):

1) Եղիշէ Սրբազան Դուրեան, պատրիարքական փոխանորդ այն միջոցին, յանձնած էր Պ. Գ. Բարունակեանին յանձնաժողով մը կազմելու հոգը: Պ. Բարունակեան փութով կազմած էր եօթը հոգինոց մասնախումբ մը վստահելի եւ կարող անձերէ, որոնք անմիջապէս գործի ըս-

Տիկիները շարան շարան կուգան. Տիկին Թիֆաթ՝ Եղիպտացի իշխանուհի Նայիմէի հետ, փաշապատէ երիտասարդ թրքուհիներ, Նէնապի հանըմ, իրենց քարտուղարը՝ ամէն ձեռնարկի մէջ: Հայերէն՝ Տիկին Սրբուհի Գարակիօրեան, (մայր Ա. եւ Մ. Գարակիօղեանի), Տիկիններ Մ. Գ. Նորատունեան, Ջապէլ Ասատուր, Ասթինէ Սերվիշէն, Գ. Ջօհրապ, Ն. Քէլիկեան, Ջարուհի Քալէմեարեան, եւ ուրիշ տիկիներ, օրիորդներ, ամէնքը վառուած սուրբ եռանդով:

Երկար մուկը մնացողի մը պէս որ յանկարծ արեւուն լոյսին կ'ելլէ՝ ամառ միջօրէի մը, ամէնքը թէ՛ մը շլացած են, զիսու ուրոյտ ունենալ կը թուին:

Եւ որովհետեւ նախ եւ առաջ պէտք է դրամ՝ օգնութեան փութալու համար բռնակալութեան տարաբաղդ զոհերուն, տիկիները կ'որոշեն հանդէս մը սարքել, թուրք եւ հայ հանդէս մը աննախընթաց: Բանախօսութիւն, երգ, նուազ, արասանութիւն՝ երկու աղբերուն արուեստագէտներուն կողմէ:

Երկար կ'ըլլայ խօսիլ իւրաքանչիւր նիստին անցուղարցիներուն վրայ, ուր տակաւին անփորձ թրքուհիներ, հայ մեծ տիկիները պահ-

կըսած էին:

Ազգային ամէն խաերէ դրամական քէնիւքական մուշքին, ինչպէս զգեստեղէն, ուստեստեղէն, փութացուցած էին: Կեդրոնական վարժարանէն գառ, եկեղեցին եւ երեսփոխանական ժողովին սրահը լեցուած էին այդ խեղճերով:

Պահ մը հոգացուելէ յետոյ մուրաւորութիւններով, յանձնախումբը որպէս խնդրի ծաւոթ առեւտրականներէ գեղջեալ գինով կամ ձրիաբար ապրանք տալ անոնցմէ կարողներուն որպէս գի ծախսի աւալորտսնին հոգան, միւնչիւ իրենց վերջնական տեղաւորումը կամ Պոլիս կամ իրենց ծննդավայրը:

Վաճառական մը մեծաբանակ քաշկիմակ մուկից, որոնց իւրաքանչիւրին մէկ անկիւնը դրուած էր Իզմիրլեան Սրբազանին լուսանկարը, երբ Սրբազանը ախորձակայրէն Պոլիս դարձաւ. ատկիւս բաւական գոհացուցիչ ձեռնոյք մը հայքայքեց գաղթականներուն:

պանողական, դրադիտուհիներ, ուսուցչուհիներ տաքդուխտ՝ բաւական աղմկալից վիճաբանութիւններ կ'ունենան, ու կ'որոշուի այդ խորհրդականներ առնել: Պարոններ լուրջ, մըտաւորական թէ առեւտրական, կը փութան օգնութեան... սակայն անոնց հետ եւս բախումը բաւական զգալի կ'ըլլայ սկզբունքի, ըմբռնելու զգալու կերպին տարբերութեան պատճառով:

Պշտիկ օրինակ է: Հանգէսին օրուան կարեւոր նկատուած է զինուորական մետաղագոռ նուազախումք մը. Տիկին Սիպիլ եւ Տիկին Անայիս յանձն Բատնեն երթալ ծովային նախարար Աբէֆ փաշային եւ խնդրել որ զրկէ իր նուազախումքը հանդէսին: Փաշան սիրաշօտար կ'ընդունի, կը պատուասիրէ տիկինները եւ ամբողջ յետմիջօրէն կը տրամադրէ ծովային նուազախումքը: Յաջորդ նիստին հպարտութեամբ երկու բանազնաց տիկինները կը տեղեկացնեն ժողովին իրենց յաջողութիւնը: Նոյն պահուն երկու պարոններ, պարոն Յ. Շապեան եւ ուրիշ մը (որ դեռ ողջ է) ներս կը մտնեն ժողովարանէն եւ կ'աւետեն թէ իրենք Թղանթաթարանին տեսչին դիմած են եւ զինուորական նըւազախումքը խնդրած եւ փաշան ընդունած: Խնդրանքին: Մեծ իրարանցում, վէճ, ձայնեւրու բարձրացում. Սիպիլ կրակ կը կտրի, կը հրաժարի, կը սպառնայ. պարոն Շապեան յանձն կ'առնէ երթալ խնդրել Թղանթաթարանի տեսուչ փաշայէն չեղեալ նկատել իրենց դիմումը: Հեկներու ըրած գործ է, կ'ըսեմ փաշային» կ'առարկէ:

Արդարեւ Լաֆօնթէն ալ այնպէս չէ՞ ըսած. «Բան մը չէ, կ'ին մըն է:»

Վերջապէս կողալ սեպտեմբերի մոլակա՝ կիրակին, արեւելքի բոլոր թովչանքը տիեռլով:

Լեփլեցուն է թատրոնը: Երբեք ցնծութեան արտայայտութիւն մը աղքատ բուռն կերպ, չէ ներկայացած որքան այդ օրը: Թուրք եւ հայ խառն ժողովուրդին վրայ կարծես երկիւղէն ճառագայթ իջած է: Սեւ չարափին մէջէն կը փալկփրկին թրքուհիներուն դէմքերը: Նորահաս չորս աղջիկներ, հայ թէ թուրք, ծաղիկ կը ծախեն. տարեցներէ շատեր կը համբուրեն զանոնք (առաւելութիւնը Հալլըիէթին):

Վարազդուրը կը բացուի երկիւղած լու-

թեան մէջ: Մեծ դաշնակ մը բեմին վրայ, առջեւը՝ Մաշաթթօ Սինանեանը, անոր մօտը սպիտակ հագուած, կարմիր լաշն ժապաւէնով (ազատութեան խորհրդանշը) Օր. Իսկուհի Գազանօզ (վերջէն՝ աշակերտուհի Օր. Մ. Բարայանի եւ այժմ տիկին Վուաղէն). սրտերը դադրած են բարախէլ, խորին յուզում: Ջրրկանքի, ծով կարօտի դժնդակ տարիներէ վերջը, երբ հայերէն. Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան.

«Ո՛հ, ինչ անոյշ եւ ինչպէս գով
Առաստուց փըչես, հովիկ,
Մալկանց վըրայ գուրգուրալով...»

Նօթերը թրթռացումներ լոյսի, բառերը մեղրածոր արձագանք մը իրականութեան ա: Խարհներէ: Այդ երգը որ տարագիրի մը տառապանքը արտայայտել կ'ուզէր, վերածուած էր երգի մը սիրոյ եւ յոյսի: Երկնային երաժշտութիւն որ այլեւս չի խանդարուիր անհանդուրժելի կճրտւններով ստրկական կեանքին, այլ կ'իջնէ վճիռ ու մաքրափայլ միջնէ խորին ծալքերը հոգիներու. ան կարծես ըստնկար մըն է անձկակարօտ որ տակաւ կ'ուրուադուի, կը զգուէ, կը դիւթէ, թուեալ կը հանէ սրտերը:

Թեպէտ թոյնիկն ու հովն Հայոց
Աւերակաց շրջին վըրայ,
Թեպէտ պզտոր վըտակն Հայոց
Նոյնիներու մէջ կը սաղայ,
Նոյն հառաչք եմ հայրենեաց,
Նոյն չիքթամ սրտէս ի բաց:

Ձէ՛, այլեւս չպիտի հառաչէ հայրենիքը, շղթաները փշրուած են, հոն արեւով թրծուն դրօշակներ պիտի ծածանին. հոն կ'իջնէ հիմա ազատութեան նուիրապետութիւնը:

Խելայեղ ծափեր. ամբողջ թոյլ կուտայ իր շղթալազերծ զպացումներուն, զեղուլ, թաւաւի, ողողել ամէն բան:

Բիւզանդ Գէշեան իր խոշոր թաշկինակով աչքերը կը սրբէ, շատեր կը հեծկտան, Թուրքեր եւս կուլարն վարակուած:

Դժուարաւ տիրած լուսութեան մէջ, հրատապ բանաստեղծութիւնը Միքայիլ Նալպանտեանին.

Ազատն Աստուած այն օրից
Երբ հանեցաւ շունչ փչել
Իմ հոգանիւթ շինաւածիմ...

Քնքոյշ, փոքրիկ Թրբուհի մըն է որ կ'արտասանէ՝ զեղեցիկ առողջանութեամբ եւ զգացումով։ Հայ կղզին կ'աքսոր՝ ապառաժիտ Թուրքի մը աղջիկն է, հայ տղոց հետ մեծցած։ Գրկէ գիրկ կ'անցընեն աղջնակը, համբոյրներու մէջ։

Յետոյ բանախօսութիւնը երիտասարդ Թուրք գրագէտի մը, նոր վերագործած աքսորաւորէն, հիւժուած, հիւանդագին, գունատ տառապած հոգիով կը պատմէ բոլոր տանջանքը տարազիր կեանքին, բոլոր աղիւղորմ տեսարանները յանդիման բանտարկեալներուն, կաշկանդումները բոլոր մտաւոր ծաղկումներուն։ Սրահին մէջ տրտմութեան քող մը կ'իջնէ, վերաբացումը վէրքերու։ Գրագէտը տակաւ կ'անդադարեալ հայ ազգին քաշած ցաւերուն, սըրաւառուէ բառերով կարեկցութեան՝ կը խօսի որբերու ճակատագրին վրայ։

— Զէ՛, կը գոչէ, այլեւս հայ որբ չկայ Թուրքիոյ մէջ. մենք անոնց հայր պիտի ըլլանք. մենք զանոնք վարդերու պիտի փերածենք որպէս գի մեր կուրծքերուն վրայ կրենք, գգուենք, հոտուտանք, շոյենք գուրդուրանքով։»

Կրկին Թուրքերէն բանախօսութիւն. օրիորդ Մատլէն Եաղուպեան. ապշութիւն Թուրք մտաւորականներու, ինչպէս Մէհմէտ Իմին, Թէվֆէթի Զիքրէթ, Ապաիւրբահման Շէրէֆ։ Քեցայ ինչպէ՞ս սորվեր է այդ օրիորդը մեզմէ լաւ Թուրքերէն. հրաշալի՞ գրութեան, զմայլելի՞ առողջանութիւն։ Ծանշանք զինքը։» Իշխանուհի Նայրիէ իր կուրծքի ծաղիկները կը նետէ առաջ։

Մինչդեռ այս հաճոյքները կը վայելեն հանդիսականները, ներսը, փռայնէին մէջ ալ անցքեր տեղի կ'ունենան աղմկայեց։

Վահրամ Փափաղեան, հազիւ դարձած Խալիլայէն, իր երիտասարդութեան եւ տաղա՝ գին փթթումին մէջ, «Եկլոն»ի սպիտակ առուիէ հաղուստով շատ վայելուչ պիտի արտասանէ Ռօթմանի գեղեցիկ տողերը.

«Խալաբ, ես, վալաբ...»

Անհամբեր ու տաքարին, չհանդուրժելով վարագոյրը բացող պաշտօնեային դանդաղութեան, կը կշտամբէ զայն ու ի վերջոյ փօրթօ կը պօռայ երեսին. մարդուկը, որ Իտալացի է, կը կատիւ, բռնացք կը ցուցնէ ու կ'ելլէ կ'երթայ։

Վարագոյրը կը մնայ դոց. ժողովուրդը կը սկսի աղմկել. ի վերջոյ Ռատու Բօնչօն, հաճոյակատար, կուգայ քաշել վարագոյրին պարանը որ... փրթելով ձեռքը կը մնայ։ Փափաղեան զարոյթը անոր գլխուն կը թափէ. դուրսէն դժգոհութիւն դոց վարագոյրին առջեւ, մինչեւ որ գործաւոր մը կը հասնի, աղէտը կը դարձանէ ու «Եկլոն»ը ամենուն հիացումին մէջ բեմ կուգայ։

Ուրիշ սրտադող։ Պիտի ներկայացուի անկից անմիջապէս վերջ Աղեքսանդր Փանոսեանի՞ն «Թեկնածունքը»։ Դերակատար ամաթէօրները պատրաստ են։ Հոն են՝ Փռայնէին մէջ՝ մասնախումբէն տիկին Սիպիլ, Հրանդ Ասատուր, Ռօտօլֆ Սամիկեան, Ա. Փանոսեան, Ետաւոֆեան, տիկնայք Ա. Սեմիլչէն եւ Ե. Աւետիսեան, Մ. Նորատունիեան, կը խօսակցին՝ յանկարծ երկու պարոններ, անժպիտ, գէշ հագուած, մարտահրաւէր կերպարանքով ներս կը մտնեն քովտի գունէն. պահ մը չորս կողմերնին կը նային սպառնալիք. — Այդ խաղը մենք պիտի ներկայացնենք. կը գոռայ մէկը։ Մեզի խոստացուած է։

Ու բարկածայթ նայուածքով մը կը չափել մասնախումբին անդամները։

Հրանդ Ասատուր կը ջանայ անոյշ տեղի կապել, համոզել.

— Ո՛չ, ո՛չ, կը պօռան, մենք պիտի ներկայացնենք. եթէ ոչ՝ վերջը գէշ կ'ըլլայ։

Անդին՝ ամաթէօր դերասաններն ալդէն բեմ ելլելու վրայ են։

Պահ մը անձկութեան. ինչպէ՞ս մէջէն ելլել այդ կացութեան։ Այդ տղաքը դայթակցութիւն կրնան հանել։

Սիպիլ իր ամենէն հմայիչ ժպիտովը կը մօտենայ անոնց.

— Սիբիլի պարոններ, կ'ըսէ փաղաքուշ շէշտով, մենք տասնեւհինգ օրէն կրկին հանդէս

մը պիտի տանք, աւելի փայլուն. այն ատեն այս միեւնոյն խաղը դուք կը ներկայացնէք. ես ձեզի խօսք կուտամ:

Հ. Ասատուր, Ա. Փանոսեան, Կիւմիւշկերտան կ'միանան այդ խոստումին եւ զԺողովուրդը կը յաջողին ճամբու դնել ինքնակոչ դերակատարները:

Հետզհետէ իրաւունք կը յաջորդեն անախորժ անակնկալներ. երգող օրիորդի մը հայրը յարձակում կը գործէ Փանոսեանին վրայ, ազնւականը անուշը յայտագրին մէջ սխալ դրած ըլլալուն. Փանոսեան ջղաւրդաւորած ապտակելու ատիւններն կը հասցնէ զայրոյթը. Հ. Ասատուր կը միջամտէ, միշտ հաշտարար խեղճ Հրանդը: Մասնախումբի անդամ մըն ալ կորսնցուցած է ինչ տոմսակ. զարմացմամբ կը հարցնեն թէ ինչպէ՞ս պատահած է այդ:

— Սպասուհին աւելը է, կը պատասխանէ պաղարիւնով:

Այնքա՛ն երջանիկ է հայ ժողովուրդը այդ հանգէսին յաջողութենէն, որ բազմաշարժար մասնախումբը կը ժողովայն իր ներուժի իւրեանքը: Յաղթանակի օր մը եղած է այդ կերակին:

Հասոյթը անսպասելի, աւելի քան հինգ հարիւր օտ. ոսկի, մեծագոյն մասը հայ տիկիներն են հաւաքած:

Հանգէսին յաջորդ շաբաթ՝ խառն ժողով. թուրք կիները կը պահանջեն հասոյթին երեք քառորդը: (Թուրք քառորդ դարձողներուն համար արդէն բազմաթիւ հանգանակութիւններ

կը կատարուին, մեծ մասը Թրքուհիներու ձեռքով):

Թեթեւ ցրտութիւն մը կը տիրէ. ողջագուրանքները վերջ գտած են. ակնարկութիւններ դիտումնաւոր: Հայ տիկիները ձայն չեն հաներ, մէկ քանի օր խորհելու միջոց կ'ուզեն: Այդ խորհրդակցանքը կողմնակից են տեղի տալու: Պատուիրակութիւն մը կը դիմէ Դուբեան Պատրիարքին, կը պարզէ խնդիրը: Սրբազանին քաղցր նալուածքը թափածով կը վարագուրուի.

— Պէտք է գոհացում տալ, կը յայտարարէ քանի որ պայմանագրութիւն չունիք: Այդ գործին շուրջը մի՛ խնդիր հանէք:

Ու հանրամենուին փափաքը կը կատարուի: Կրկին ժողով. հայ տիկիներէն քիչեր են կած են: Գանձապետը կը յանձնէ տիկին Ռիֆաթին հասոյթէն իրենց պահանջած մասը:

Բաժանումը բաւական տարրեր կ'ըլլայ ըսկըզընաւորութենէն, ու Հայ եւ Թուրք Կանանց Միութիւնը կ'ապրի որքան որ կ'ապրին վարդերը:

Արեւելքի երկնքին կապոյտ մթութեան մէջէն, աներեւոյթ ձեռք մը դանդաղօրէն կ'ուրուազէ ֆրանսացի յեղափոխականի մը սա խօսքը.

«Ինչ որ այդ ժողովուրդը ուզած էր ունենալ եւ ինչ որ կուտան իրեն, բաժնուած է ահագին միջոցով մը, եւ այդ պարագայութեան անանցանելի անհունութիւնը կը ճնշէ զինքը:»

ԱՆԱՅԻՍ

